

۹۲۲۴۵۰۷۵

دانشگاه شهید چمران اهواز
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ

گرایش ایران دوره اسلامی

عنوان :

اوضاع اقتصادی خراسان از حملات مغولان تا زوال تیموریان (۶۱۶ - ۹۱۱ ه.ق)

استاد راهنما:

دکتر عبدالحسین میلانی

استاد مشاور:

دکتر علی بحرانی پور

نگارنده :

طاهره باقری زاده

بهمن ماه ۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

پیشگاه امام عصر (ع) به امید آن روز که از همو میان راهش باشیم و در سایه رهبریش آرام گیریم.

و تقدیم به بهترین های زندگی پدر و مادر عزیزم

که وجود پر مهرشان کوی حیاتم را لحظه ای بی بهره نگذاشته است.

سایش خداوندی را سزااست که نشانه‌های قدرت، بزرگی و عظمت خود را چنان آشکار کرد که دیده‌ها را از شکفتی قدرتش به حیرت آورده و اندیشه‌های بلند را از شناخت مایه صفاش باز داشته است. خدائی که لباس عزت و بزرگی پوشید و آن دور برای خود انتخاب و از دیگر پدیده‌ها باز داشت.

بر خود فریضه می‌دانم که از زحمات تنی چند از اساتید فرهیخته که منت پذیرایشان بوده و از راه‌نمایی‌های خالصانه ایشان بهره گرفته‌ام صمیمانه سپاسگزاری کرده و از ایشان از باری تعالی مزید توفیق را مسألت کنم.

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر عبدالحسین میلانی که پرتوی ره‌نمودهای ارزشمندشان روشنگر مسیر این تحقیق بود بسیار سپاسگزارم. از استاد ارجمند جناب آقای دکتر علی بحرانی پور که از مشاوره‌های ایشان در این تحقیق بهره برده‌ام ممنون و سپاسگزارم، از جناب آقای دکتر مومنک جباری و جناب آقای دکتر محمد رضا علم که داوری پایان نامه را بر عهده گرفتند و ناظر محترم، یاننده تحصیلات تکلیفی جناب آقای دکتر جمال رزبجو شکر و قدردانی می‌کنم. و همچنین از جناب آقای دکتر ابوالفضل رضوی که در مسیر این تحقیق مرایاری نمودند کمال شکر را دارم. همچنین از برادران و خواهران عزیزم و دوستان خوبم که همیشه همراه من بودند سپاسگزارم.

نام خانوادگی : باقری زاده	نام: طاهره	شماره دانشجویی: ۹۰۲۴۵۰۴
عنوان پایان نامه: اوضاع اقتصادی خراسان از حملات مغولان تا زوال تیموریان (۶۱۶- ۹۱۱ ه.ق)		
استاد/ راهنما: دکتر عبدالحسین میلانی		
استاد/ مشاور: دکتر علی بحرانی پور		
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ	گرایش: ایران دوره اسلامی
دانشگاه: شهید چمران اهواز	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	گروه: تاریخ
تاریخ فارغ التحصیلی: ۹۲/ ۱۱ / ۲۸		تعداد صفحه: ۱۳۷
کلید واژه ها: خراسان، مغولان، مالیات‌ها، تجارت، تیموریان، شاهرخ میرزا، هرات.		
<p>چکیده:</p> <p>هجوم مغولان به ایران یکی از ادوار پرحادثه و سرنوشت ساز در تاریخ کشور ما به شمار می‌آید، این عصر دورانی از انحطاط و ویرانی را در پی داشت که تأثیری گسترده بر ساختار اقتصادی کشور نهاد. از مهم‌ترین پیامد این هجوم تغییرات گسترده جمعیتی در خراسان بود، که این امر زمینه‌ساز کاهش جمعیت مولد گردید، به جز کشتارهای دسته‌جمعی، ویرانی شهرها و روستاها، انهدام و تخریب شبکه‌های آبیاری، بهره‌کشی و بهره‌برداری از نیروهای مولد شهری و روستائی از نتایج دیگر این یورش بود، که باعث فقر روزافزون روستائیان و پیشه‌وران خراسانی گردید. از سوئی با تشکیل دولت ایلخانی در ایران، اوضاع اقتصادی در اثر رواج انواع مالیات‌ها و شیوه‌های بی‌رحمانه مالیات‌گیری بیش از پیش رو به وخامت نهاد، هرچند در این عصر در پرتو ملاحظات اقتصادی و مالی ایلخانانی چون آباقا و غازان‌خان ساختار اقتصادی کشور با رشد نسبی اقتصادی همراه بود ولی این روند مدت زیادی طول نکشید و انتظارات مالی مغولان مشکلات عدیده‌ای را برای مردم بوجود آورد، در دوران فترت پس از سقوط دولت ایلخانان (۷۳۶ ه.ق)، اوضاع اقتصادی بار دیگر دچار هرج و مرج گردید، ولی با تشکیل دولت تیموریان و در دوران جانشینان وی و سلاطین مقتدر این سلسله، به دلیل برقرار شدن امنیت در ایران و همین‌طور به سبب اقدامات مفیدی که در راستای پیشرفت اقتصادی خراسان صورت گرفت، باعث شد تا ویرانی‌های دوران مغولان ترمیم و خراسان بزرگ، مجدداً دوران ثبات و رونق و رفاه اقتصادی خود را بازیابد. در این پژوهش تلاش روشن ساختن وضعیت اقتصادی خراسان مقارن حمله مغولان تا زوال تیموریان می‌باشد که رساله حاضر بر محور این سؤال اصلی است که؛ حمله مغولان به ایران و تشکیل دولت‌های ایلخانان و تیموریان چه تأثیری بر اوضاع اقتصادی خراسان داشته است تعریف و تدوین گردیده و کوشش شده تا با تأکید بر منابع متقدم و تحقیقات معاصر به این سؤال پاسخ لازم داده شود.</p>		

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۴	معرفی و شناخت منابع و مأخذ.....
فصل اول: پیشینه تاریخی و جغرافیائی خراسان	
۱۷	۱- وجه تسمیه خراسان.....
۱۸	۲- خراسان پیش از اسلام.....
۲۲	۳- خراسان در دوران اسلامی تا حمله مغولان.....
۲۶	۴- خراسان در دوران استیلای مغولان.....
۳۲	۵- خراسان در دوران حکومت تیموریان.....
۶- جاده ابریشم و اهمیت آن در اقتصاد خراسان با تأکید بر دوران استیلای	
۳۶	مغولان و حکومت تیموریان.....
فصل دوم: اوضاع اقتصادی خراسان در دوران استیلای مغولان (۶۱۶-۷۳۶ ه.ق)	
۴۷	الف)- اوضاع اقتصادی خراسان قبل از حملات مغولان.....
۴۷	۱- اقتصاد روستائی و نقش آن در اقتصاد خراسان.....
۵۱	۲- اقتصاد شهری و نقش آن در اقتصاد خراسان.....
۵۳	ب)- اوضاع اقتصادی خراسان در دوران استیلای مغولان.....
۵۳	۱- وضعیت اقتصادی شهرهای خراسان پس از هجوم مغولان.....

۶۰ ۲- تجارت و مناسبات تجاری مغولان و تأثیر آن بر اقتصاد خراسان
۶۴ (ج) - اوضاع اقتصادی خراسان در عصر ایلخانان
۶۵ ۱- اقتصاد شهری (مالیات و انواع آن) و نقش آن در اوضاع اقتصادی خراسان
۷۱ ۲- نظام پولی ایلخانان و تأثیر آن بر اوضاع اقتصادی خراسان
۷۶ ۳- اقتصاد روستائی و نقش آن در اقتصاد خراسان
فصل سوم: اوضاع اقتصادی خراسان از دوران فترت تا زوال تیموریان (۷۳۶-۹۱۱ ه.ق)	
۸۲ (الف) - اوضاع اقتصادی خراسان در دوران فترت
۹۰ (ب) - اوضاع اقتصادی خراسان در دوران حکومت تیموریان
۹۰ ۱- اقتصاد روستائی و نقش آن در اقتصاد خراسان
۹۷ ۲- تجارت و مناسبات تجاری تیموریان و تأثیر آن بر اوضاع اقتصادی خراسان
۱۰۲ ۳- اقتصاد شهری و نقش آن در اوضاع اقتصادی خراسان
۱۰۹ نتیجه
۱۱۲ پیوست‌ها
۱۱۶ فهرست منابع و مأخذ
۱۲۹ فهرست اعلام

مقدمه:

انسان با توجه به تمایلی که به ارضای نیازهای خود دارد، سعی می‌کند که با صرف حداقل تلاش یا هزینه، حداکثر نتیجه را به دست آورد، این راه و روش، اصل اقتصاد نامیده شده است. بنابراین «اقتصاد» علمی است که رفتار و رابطه انسان را با اشیای مادی مورد نیاز او که به رایگان در طبیعت نمی‌یابد، مطالعه می‌کند. مطالعه اقتصاد باید درک، بیان و تا حدی پیش‌بینی رفتار اقتصادی انسان را امکان‌پذیر سازد. این مطالعه باید به بهبود رفاه مادی، فردی و اجتماعی بشر کمک کند؛ بنابراین می‌توان ادعا کرد که اقتصاد، قبل از هر چیز، به تجزیه، تحلیل، توضیح شرایط و روابطی که در قلمرو رفاه مادی قرار دارد می‌پردازد. تولید، توزیع مبادله و مصرف، از ارکان مهم اقتصاد به شمار می‌آیند که دستاوردهای هر کدام از این‌ها می‌تواند نمودار شرایط اقتصادی دولت‌ها و ملت‌ها را مشخص نماید، از سوئی باید اضافه نمود که؛ در کنار این ارکان، سیاست‌های اقتصادی حکومت‌ها نیز نقش مؤثری در ساختار اقتصادی کشورها ایفا می‌کند چرا که ضعف و یا قدرت این سیاست‌ها بر جریان اقتصادی تأثیرگذار می‌باشد، و چون ایران کشوری با موقعیت خاص جغرافیایی و سوق‌الجیشی بود و با توجه به اینکه در طول تاریخ حکومت‌های مختلفی بر آن تسلط یافتند، ضعف و قدرت هر یک از این حکومت‌ها در رونق و یا زوال اقتصادی آن تأثیرگذار بود.

از آنجا که موضوع رساله حاضر اوضاع اقتصادی خراسان از حملات مغولان تا زوال تیموریان می‌باشد، سعی شده تا این مقوله در دو برهه متفاوت زمانی مورد بررسی قرار گیرد، بطوری که بر این اساس در دوران استیلای مغولان و ایلخانان و با توجه به اقدامات اقتصادی و مالی آنان زمینه ویرانی و نابودی مناطق شرقی فراهم گردید، و این عصر دورانی از رکود و زوال اقتصادی را برای خراسان به ارمغان داشت. ولی با به قدرت رسیدن دولت مقتدر تیموریان و بر اساس فعالیت‌هایی که در بخش‌های مختلف اقتصادی (عمران و آبادانی در شهرها و روستاهای خراسان، احیای زمین‌های کشاورزی و رونق فعالیت‌های تجاری و..) صورت گرفت، زمینه رونق و آبادانی و ترمیم ویرانی‌ها و تباهی‌های ناشی از

یورش مغولان فراهم گردید، و خراسان شکوفائی اقتصادی سابق خود را بدست آورد. بر این اساس در این رساله سعی بر آن است تا به سؤالات زیر پاسخ داده شود.

سؤالات اصلی و فرعی رساله حاضر عبارتند از :

سؤال اصلی :

۱- حمله مغولان به ایران و تشکیل دولت های ایلخانان و تیموریان چه تأثیری بر اوضاع اقتصادی خراسان داشته است؟

سؤال فرعی :

۲- انجام سیاست های اقتصادی توسط مغولان و تیموریان چه موقعیت اقتصادی را برای منطقه خراسان به همراه داشت؟

بر این اساس فرضیات ما می توانند این باشند که:

۱- به نظر می رسد با حمله مغولان به ایران و در دوران ایلخانان خراسان دچار رکود اقتصادی شد، ولی در دوره تیموریان زمینه برای احیای مجدد اقتصاد خراسان فراهم گردید.

۲- به نظر می رسد با سلطه مغولان بر ایران و با توجه به رواج سیاست های بی رحمانه مالیاتی آنان زمینه زوال هر چه بیشتر ساختار اقتصادی خراسان بوجود آمد، ولی در دوران حاکمیت تیموریان و با توجه به فعالیت های عمرانی آنها در بخش های مختلف، خراسان، ثبات و رونق و رفاه اوضاع اقتصادی خود را بازیافت.

هدف از این پژوهش روشن ساختن وضعیت اقتصادی خراسان مقارن حمله مغولان تا زوال تیموریان، و تأثیر این قدرت ها در این امر بوده است. در خصوص این موضوع تا کنون پژوهش جامع و مستقلی صورت نگرفته است، و تنها در آثار برخی از محققین و نویسندگان دوره مغول و تیموری اشاراتی پراکنده به این موضوع شده است، لذا در رساله حاضر امید است که به بررسی این موضوع بصورت جامع پرداخته شود.

رساله حاضر، پژوهشی نظری (توصیفی - تحلیلی) بوده و شیوه گردآوری اطلاعات و داده‌های مبتنی بر استفاده از منابع کتابخانه‌ای می‌باشد، و سعی شده که در طی آن پس از جمع‌آوری اطلاعات تاریخی از منابع متقدم و تحقیقات معاصر و تحلیل آنها، به سؤالات پژوهش پاسخ داده و نتایج قابل قبولی ارائه شود.

از جمله منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است عبارتند از: الف) - منابع متقدم (کهن)؛ ۱- تاریخ جهانگشا اثر عطاءالملک جوینی ۲- جامع التواریخ اثر شیخ فضل الله همدانی ۳- جغرافیای تاریخی حافظ ابرو ۴- تاریخ و صاف اثر و صاف الحضرة ۵- ظفرنامه اثر شرف الدین علی یزدی ۶- تاریخ نامه هرات اثر سیفی هروی ۷- سفرنامه کلاویخو و ...

ب) - تحقیقات معاصر (جدید)؛ ۱- تاریخ مغول (تاریخ مفصل) اثر عباس اقبال ۲- تاریخ مغول اثر اشپولر ۳- ترکستان نامه اثر بارتولد ۴- کشاورزی و مناسبات ارضی اثر پطروشفسکی ۵- مالک و زارع در ایران اثر لمبتن و ...

موضوعات مطرح شده در این پژوهش در سه فصل سازماندهی گردیده‌اند؛ که محدوده زمانی آن از حملات مغولان آغاز و با زوال تیموریان پایان می‌پذیرد. فصول این رساله عبارتند از؛ فصل اول: پیشینه تاریخی و جغرافیائی خراسان، فصل دوم: اوضاع اقتصادی خراسان در دوران استیلای مغولان (۶۱۶ - ۷۳۶ ه.ق)، فصل سوم: اوضاع اقتصادی خراسان از دوران فترت تا زوال تیموریان (۷۳۶ - ۹۱۱ ه.ق)

در پایان باید اذعان نمود که با توجه به اهمیت این موضوع و گستردگی آن، و همین‌طور به سبب پراکنده بودن اطلاعات، جمع‌آوری مطالب بسیار مشکل بود، لذا این پژوهش خالی از کاستی نبوده و امید است که با یاری خداوند منان و راهنمایی اساتید گرانقدر در رفع اشکالات آن اقدامات لازم به عمل آید.

معرفی و شناخت منابع و مأخذ :

با توجه به اینکه، در این پژوهش از منابع بسیاری استفاده شده است، معرفی و شناخت برخی از این منابع که پژوهش حاضر بر مبنای آن‌ها صورت گرفته، لازم به نظر می‌رسد، منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند به دو دسته منابع متقدم (کهن) و تحقیقات معاصر (جدید) تقسیم می‌گردند؛ تا بر این اساس و با توجه به میزان اهمیت هر کدام از این منابع، موضوع مورد نظر به گونه‌ای دقیق و روشن مورد بررسی قرار گیرد.

الف) - منابع متقدم (کهن) :

منابع متقدم (کهن) منابعی هستند که به زمان مورد نظر نزدیکتر بوده و توسط افرادی به نگارش درآمده‌اند که یا در همان عصر می‌زیستند، بطوری که بعضی از آنان به اسناد دولتی دسترسی داشته‌اند و برای نگارش آثار خود از این اسناد بهره گرفته‌اند، و یا اینکه برخی از این منابع در دوره‌های بعد نوشته شده‌اند ولی به وقایع قبل از زمان خود نیز پرداخته‌اند بر این اساس، این منابع حاوی اطلاعات ارزشمندی بوده و از اهمیت بیشتری برخوردار می‌باشند. برخی از این منابع که در رساله پیش رو مورد استفاده قرار گرفته‌اند عبارتند از:

۱) - تاریخ جهانگشا اثر عطاءالملک جوینی:

عطاءالملک جوینی در سال ۶۳۳ ه.ق در منطقه جوین خراسان بدنیا آمد، وی از اوایل جوانی با راهنمایی پدرش به کار دیوان مشغول شد، و برای مدتی به خدمت امیر ارغون حاکم مغولی مناطق شرقی ایران درآمد، و همراه وی به سفرهایی در مغولستان رفت، پس از آن برای مدتی طولانی حکومت بغداد را در دست داشت، جوینی در سال ۶۸۱ ه.ق درگذشت، اثر معروف وی تاریخ جهانگشا از منابع معتبر دوره مغولان به شمار می‌رود که احتمالاً بین سال‌های ۶۵۰ ه.ق تا ۶۵۸ ه.ق در سه جلد تنظیم یافته است.

جلد اول این اثر، فصلی در آداب و رسوم مغولان و فصلی در قوانین چنگیزخان و شرحی در باب اقوام اویغور و عقاید و آداب و رسوم آنها پس از لشکرکشی و فتوحات چنگیزخان در ماوراءالنهر و ایران از سلطنت جانشینان چنگیزخان تا زمان حکومت گیوک می‌باشد، جلد دوم این اثر، در

تاریخ خوارزمشاهیان و وقایع مربوط به این خاندان نوشته شده است و جلد سوم آن شامل شرح وقایع تاجگذاری منگوقاآن و حرکت هلاکوخان به ایران و قلع و قمع اسماعیلیان و شرح مذهب این طایفه و سرگذشت آنها تا انقراض آنان توسط هلاکوخان می‌باشد. آنچه که به این اثر تاریخی ارزش و اعتبار فراوانی بخشیده است این می‌باشد که؛ نویسنده با اینکه از درباریان مغولان بوده است ضمن شرح وقایعی سعی نموده در مورد خرابیها و قتل و غارت‌های ناشی از حملات مغولان صحبت نماید، البته باید گفت که؛ بارتولد معتقد است که آنچه در آثار مورخین آن عصر از جمله جوینی در باب میزان خرابیهای لشکریان مغول آورده شده است اغراق آمیز می‌باشد، این در حالی است که جوینی تا حدودی نیز جانب مغولان را نگهداشته است و از ذکر برخی از این وقایع چشم‌پوشی کرده است.

تاریخ جهانگشا اطلاعات مفیدی را در مورد سیاست‌های مالیاتی مغولان و ایلخانان ارائه می‌دهد و به سبب تقدم و اعتبارش درباره تاریخ مغولان از شهرت و ارزش زیادی برخوردار است و بسیاری از مورخین معاصر وی همچون؛ خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی از این کتاب بهره برده‌اند. از سوئی در این اثر برای نخستین بار لغات و جملات مغولی به کار برده شده است.

این کتاب در سال ۱۳۲۹ ه.ش به تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی و با مقدمه ادوارد براون در لیدن هلند به چاپ رسید و در سال ۱۳۷۵ ه.ش توسط دنیای کتاب در تهران چاپ و انتشار یافت.

بهره‌ای که از این کتاب در رساله حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل اول: اعزام بازرگانان توسط چنگیزخان و محمد خوارزمشاه، قتل عام بازرگانان توسط غایرخان، هجوم مغولان به ایران و قتل و غارت در شهرهای خراسان، در فصل دوم: روش مالیات‌گیری در دوران مغولان، اقدامات اقتصادی از سوی حکام و امرای مغول در خراسان، اقدامات رفاهی در جهت تسهیل در امر بازرگانی در دوره چنگیزخان، تأسیس شرکتهای تجاری (ارتاقها) و در فصل سوم، پرداخت بهره مالکانه (سهم مالک بزرگ) توسط رعایا، هجوم تولوی به مرو.

۲- جامع‌التواریخ اثر رشیدالدین فضل‌الله همدانی:

محل تولد رشیدالدین فضل‌الله همدانی احتمالاً قلاع اسماعیلیه بوده است. وی در دوره اباقا به عنوان طبیب وارد دربار شد و به مرور زمان بر اثر لیاقتی که از خود نشان داد ارتقا یافته و وزارت غازان‌خان را بدست آورد و این مقام را در دوره‌های دیگر و در زمان الجایتو و ابوسعید نیز حفظ نمود، خواجه پس از آنکه از سوی غازان‌خان موظف به تألیف کتابی در ارتباط با مغولان گشت، شروع به تحریر جامع‌التواریخ نمود که تألیف آن بین سالهای ۷۰۴ تا ۷۱۰ ه.ق بوده است. این کتاب در ۳ جلد تنظیم گردید.

جلد اول این کتاب (تاریخ مبارک غازانی) به سرگذشت اقوام مغول از آغاز تا حکومت غازان‌خان پرداخته است و جلد دوم آن را به سفارش سلطان محمد خدابنده تحریر نمود که تاریخی عمومی است و جلد سوم آن کتاب جغرافیائی به نام صورالاقالیم و مسالک و ممالک بوده است که اکنون اثری از آن در دست نیست، منبع اصلی رشیدالدین در تحریر این کتاب شخص غازان‌خان بود که اطلاع کاملی از تاریخ ملت خود داشته است، منبع دیگر وی در تألیف این کتاب «چینگ-سیانگ-بولو» سفیر خان بزرگ چین در ایران بود که رشیدالدین نام این سفیر را «پولاد چینگ-سیانگ» می‌نویسد از دیگر منابع وی در تدوین این تاریخ «آلتین دفتر» یا «دفتر زرین» منبع یگانه‌ای که در خزانه مغولان نگهداری می‌شد بوده است.

در دو جلد اول این کتاب به اوضاع اقتصادی بصورت گسترده‌ای پرداخته نشده است ولی از آنجا که جلد سوم این کتاب در باب جغرافیا بوده است محتمل است که به ذکر اوضاع اقتصادی و تجاری در این عصر پرداخته شده است که اکنون در دست نیست. این کتاب برخلاف سبک فاخر جهانگشا، بسیار ساده و روان نوشته شده است، باید به این نکته اشاره نمود که ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد القاشانی صاحب تاریخ الجایتو، ادعا داشته است که جامع‌التواریخ از تألیفات وی می‌باشد. آنچه مهم است، اینکه جامع‌التواریخ یکی از آثار ارزشمند و کهن تاریخی است که در حقیقت در این کتاب برای نخستین بار تاریخ و فرهنگ دولتهای بزرگ آسیا را ذکر نموده است و با اینکه مولف از کارگزاران ایلخانان مغول بوده است ولی گزارش کشتارها، ویرانیها و غارت‌های آنان را بیان نموده است.

این کتاب در سال ۱۳۷۳ ه.ش به تصحیح و تحشیه محمد روشن و مصطفی موسوی در تهران توسط انتشارات البرز به چاپ رسید.

بهره‌ای که از این کتاب در رساله حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل اول: اقدامات عمرانی گرکوز در احیاء خراسان، در فصل دوم: نحوه گرفتن مالیات قویچور از رعایا، اقدامات عمرانی اوکتای‌قآن در خراسان، روابط بین خاندان جغتای و ایلخانان در زمان اوکتای‌قآن، کاهش عیار سکه در زمان مغولان، رواج پول کاغذی (چاو) در ایران.

۳- ظفرنامه اثر شرف‌الدین یزدی:

این اثر یکی از متون تاریخی دوره تیموری است، کار نگارش این کتاب در سال ۸۲۲ ه.ق آغاز و در سال ۸۲۸ ه.ق در شیراز به پایان رسید. یزدی در ابتدا اصل کتاب خود را شامل یک مقدمه و سه مقاله معرفی کرده بود که مقاله اول را در بر گیرنده رویدادهای تیمور و مقاله دوم را در بر گیرنده حکومت شاهرخ و مقاله سوم را در بر گیرنده وقایع ایام حکمرانی ابراهیم سلطان فرزند شاهرخ در فارس تعیین کرده بود، ولی سرانجام یزدی تنها موفق به نگارش مقدمه و مقاله اول که شامل رویدادهای حکومت تیموری بود گشت و عنوان آن را ظفرنامه نهاد. یزدی سعی نمود در مقدمه‌ای که بر این کتاب نوشته بود، پیشینه‌ای قدرتمند و مشروع از اسلاف تیمور بواسطه ارتباط نسبی نزدیک با چنگیزخان ترسیم نماید و جایگاه روشن پیشینیان تیمور در کنار شاهان ایران و نیز اتصال سلسله نسب تیمور از طریق نوح به پیامبران و سرانجام آدم را نشان دهد.

از ویژگیهای این کتاب تعیین حدود مکانی وقوع رویدادها می‌باشد و از دیگر ویژگی آن شخصیت محوری است، زیرا تمامی رویدادهای بیان شده در کتاب بر حول شخصیت تیمور می‌چرخد حتی رویدادهای پیش از قدرت‌گیری تیمور نیز بر شخص تیمور و رویدادهای زمان وی مرتبط می‌باشند.

از سوئی این اثر، کتابی است که بر مبنای موضوعی خاص یعنی فتوحات نگاشته شده و یزدی به تمامی رویدادها از دریچه جنگ نگریسته و قضایای جنگی تاریخ را انتخاب نموده است، به همین سبب در این اثر چندان به وضعیت اقتصادی ایران پرداخته نشده است.

این اثر برای مطالعه تاریخ تمدن ایران و دیگر ممالک شرق و غرب بسیار مهم می‌باشد در این کتاب داستانهائی از دلاوریهای مردم مناطق مختلف ایران از جمله؛ گیلان، اصفهان، خراسان و... بیان شده است در واقع این اثر یکی از تواریخ مفصل و مهم ایران در سده ۸ و ۹ ه.ق می‌باشد. نثر این کتاب بسیار فنی است و شبیه به نثر کتاب تاریخ جهانگشای جوینی می‌باشد.

این اثر برای نخستین بار در سال ۱۳۳۶ ه.ش توسط مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر در تهران و توسط محمد لوی عباسی به چاپ رسید.

بهره‌ای که از این کتاب در رساله حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل سوم، نبرد زاوه، اقدامات عمرانی قتلغ ترکان خاتون خواهر امیر تیمور.

۴- روضه‌الصفاء اثر میرخواند:

محمد بن سید برهان‌الدین خواوند شاه ملقب به میرخواند در سال ۸۳۷ ه.ق در بلخ به دنیا آمد پدر وی کمال‌الدین محمود از تجار بخارا بود، سید برهان‌الدین بعد از پدر از بخارا به بلخ هجرت کرد و در آنجا به تحصیل مشغول گردید، وی ظاهراً بیشتر عمر خود را در هرات گذراند و در این شهر مورد توجه و محبت خاص امیرعلیشیر نوائی قرار گرفت و به همین خاطر تاریخ روضه‌الصفاء را نیز به امر و تشویق وی تألیف کرد و به نام او نیز ختم نمود، اسم کامل این کتاب روضه‌الصفاء فی سیرت الانبیاء و الملوک و الخلفاء می‌باشد. این تاریخ یکی از تاریخ‌های مفصل و مبسوط فارسی می‌باشد.

این کتاب شامل ۷ جلد می‌باشد که جلد اول شامل: تاریخ انبیاء و سلاطین قدیم ایران می‌باشد و جلد دوم، تاریخ حضرت رسول اکرم(ص) و شرح احوال خلفای راشدین و جلد سوم، در تاریخ ائمه و شرح احوال امویان و عباسیان و جلد چهارم، تاریخ طاهریان، صفاریان، سامانیان، غزنویان، دیلمیان، اسماعیلیان، و... و جلد پنجم، تاریخ ترکستان، مغول، احوال چنگیزخان و اولاد چنگیزخان و امرای مغول، چوپانیان، ایلکانیان و سربداران و مطالب دیگر، جلد ششم در تاریخ تیموریان و جلد هفتم تا انجام کار بدیع‌الزمان میرزا و پسر وی محمدزمان میرزا به تاریخ ۹۲۹ ه.ق، در واقع جلد هفتم این اثر تألیف میرخواند نیست، چرا که مؤلف در سال ۹۰۳ ه.ق فوت نمود و تألیف این

جلد ناتمام ماند، پس غیاث‌الدین خواندمیر نوۀ دختری میرخواند بر اساس یادداشتهای وی این تاریخ را تکمیل نمود.

در خاتمه جلد هفتم مطالبی جغرافیائی تحت عنوان «ملحقات» نوشته شده است که بایستی از خود میرخواند بوده باشد که به دست نوۀ دختریش رسیده است. در زمان قاجاریه، رضا قلی‌خان هدایت ۳ جلد بر روضه‌الصفای نوشته است و آنرا به نام ناصرالدین شاه منسوب کرد و از این جهت نامش را روضه‌الصفای ناصری نهاد و به همین سبب این مجموعه ۱۰ جلدی می‌باشد.

نثر این کتاب بسیار ساده و حاوی اطلاعات مفیدی در بارۀ اقدامات سیاسی، اقتصادی و تجاری عصر مغولان و تیموریان می‌باشد. روضه‌الصفای تاکنون سه بار چاپ شده است: یکی در بمبئی ۱۲۷۱ ه.ق و دیگری به شمولیت روضه‌الصفای ناصری از ۱۲۷۰ تا ۱۲۷۴ ه.ق در تهران به چاپ سنگی انتشار یافته و سوم، این تاریخ به اهتمام کتابخانه خیم در سال ۱۳۳۸ تا ۱۳۳۹ ه. ش چاپ شده است.

بهره‌ای که از این کتاب در رسالۀ حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل اول: رد و بدل شدن بازرگانان در دورۀ چنگیزخان و محمدخوارزمشاه، در فصل دوم: عمران و آبادانی هرات و بازگرداندن صنعتگران هراتی توسط اوکتای به هرات، ضرب سکه با عیارهای متفاوت در دورۀ ایلخانان، در فصل سوم: کشته شدن شمس‌الدین علی از امرای آل‌کرت و اصلاحات مالی در دوران سربداران، هجوم تولوی به مرو.

(۵) - حبیب‌السیر اثر خواندمیر:

غیاث‌الدین بن همادالدین حسینی معرف به خواندمیر یکی از تاریخ نگاران مشهور زبان فارسی بود. وی مدتی در دستگاه میرزا سلطان محمود فرزند میرزا ابوسعید گورکانی خدمت می‌نمود و در هرات می‌زیست، بعدها به دربار سلطان حسین بایقرا راه یافت و به زودی مورد توجه امیر علیشیر نوائی قرار گرفت، بعد از مرگ وی به خدمت بدیع‌الزمان فرزند سلطان حسین بایقرا درآمد. خواندمیر تألیف این اثر را در سال ۹۲۷ ه.ق به تشویق وزیر غیاث‌الدین امیرمحمد حسینی آغاز نمود ولی پس از کشته شدن وی کار تألیف کتاب به مدت ۸ ماه متوقف شد و مجدداً در

زمان درومیش خان در هرات و با تشویق کریم‌الدین حبیب‌الدین ساوجی وزیر تألیف آن از سر گرفته شد و در ربیع‌الاول سال ۹۳۰ ه.ق تألیف کتاب به پایان رسید و آن را به نام همین وزیر حبیب‌السیر نامید.

حبیب‌السیر پس از روضه‌الصفاء معروفترین تاریخ فارسی بعد از دوره مغول به شمار می‌آید، ویژگی این کتاب در مقایسه با دیگر تاریخ‌های فارسی در جامعیت و تنوع مطالب و ابتکار مؤلف در تاریخ‌نگاری است. قصه‌ها، اساطیر، افسانه‌ها و گاه خرافاتی که مؤلف از دوره‌های پیش از اسلام یا از دوران اسلامی در کتاب خود جای داده است نشان‌دهنده تاریخ تحول فکری و شرح رموز و اسرار روایات و داستانهای ملی و مذهبی است و برای فهم مطالب سودمند می‌باشد.

ویژگی دیگر کتاب بسط مطالب عهد تیموری می‌باشد و در آخر هر تاریخی نیز فصلی را به شرح و احوال وزراء، بزرگان و سادات و مشایخ و عالمان دینی و... اختصاص داده است. نثر کتاب بسیار ساده و روان و به اندازه‌ای فصیح و شیوا است که برای هر خواننده‌ای قابل فهم می‌باشد.

این کتاب مشتمل بر دیباچه، افتتاح و ۳ جلد می‌باشد؛ جلد اول، در احوال انبیاء و حکام عجم و عرب و قیصران تا ظهور اسلام، احوال پیامبر اسلام و وقایع دوره خلفای نخستین می‌باشد، جلد دوم، در بیان مناقب و مفاخر ائمه (ع)، وقایع دوران بنی امیه و بنی عباس و پادشاهان و جلد سوم، شامل بر ذکر وقایع سلطنت خان‌های ترکستان، حکومت چنگیزخان و جانشینان وی بر ایران تا احوال سلطان احمدتکودار همچنین درباره ملوک مصر، قراختائیان کرمان، آل مظفر، اتابکان لرستان، ملوک رستم‌دار، ملوک طبرستان، سرداران و ملوک آل‌کرت، احوال تیموریان و نیز گروهی از رجال و سادات و سرانجام درباره ظهور صفویه و احوال شیخ صفی‌الدین، صدرالدین موسی، خاتمه کتاب نیز درباره بدایع و غرایب ربع مسکون و عجایب وقایع جهان است.

حبیب‌السیر نخستین بار در سال ۱۲۶۳ ه.ق در بمبئی چاپ سنگی شد، سپس در سال ۱۲۷۱ و ۱۲۷۲ ه.ق در تهران چاپ سنگی گردید و در سال ۱۳۳۳ ه.ش از روی چاپ بمبئی در چهار جلد چاپ سربی شد که بعدها چند بار به طریقه افست، از جمله در سال ۱۳۵۳ ه.ش تجدید چاپ گردید بر این چاپ جلال‌الدین همائی مقدمه‌ای نوشت و محمد دبیر سیاقی برای هر جلد فهرستی تهیه کرده است.

بهره‌ای که از این کتاب در رساله حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل اول: نبرد الغبیگ و علاءالدین پسر بایسنقر در حدود خراسان، تصرف هرات توسط محمد میرزا پسر بایسنقر، آبادانی خراسان در دوران سلطان ابوسعید تیموری، در فصل دوم: اوضاع اقتصادی در زمان اباق‌خان و ارغون، رواج چاو در زمان گیخاتو، در فصل سوم: مالیات و روش مالیات‌گیری در زمان تیموریان، نقش حوادث طبیعی و سیاسی در اوضاع اقتصادی خراسان، فعالیت‌های عمرانی سلاطین تیموری.

۶- سفرنامه کلاویخو:

این سفرنامه شرح سفر فردی اسپانیایی به نام «روی گنزalez دو کلاویخو» می‌باشد که در سال ۸۰۶ ه.ق در دوره تیموری به ایران سفر کرده است، وی فرستاده سفیر اسپانیا بود که به عنوان سفیر همراه چندتن دیگر به ایران سفر کرد و حاصل مشاهدات خود را تحت عنوان سفرنامه به رشته تحریر درآورد. این کتاب چندین بار به زبانهای مختلف ترجمه شده و در حال حاضر در ایران تحت عنوان سفرنامه کلاویخو موجود می‌باشد. کلاویخو در سفر خود از شمال غربی حرکت و تا شمال شرقی ایران را طی نموده است و در این سفر با نگاه دقیق و موشکافانه‌ای که داشته است تقریباً جزئیات را از بعد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی نوشته است.

ولی از نکاتی که باید بدان اشاره نمود این می‌باشد که در این اثر ارزشمند، در مورد شهر هرات که در این عصر از اهمیت زیادی برخوردار بوده است مطالبی به میان نیامده و این منطقه از دید کلاویخو بدور مانده است.

این کتاب در سال ۱۳۴۴ ه.ش توسط بنگاه نشر و ترجمه کتاب در تهران برای نخستین بار چاپ گردید.

بهره‌ای که از این کتاب در رساله حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل اول: توسعه قلمرو تیموریان توسط امیر تیمور، در فصل سوم: کاروانسراهای دوره تیموری، روابط تجاری با هند، ذکر موقعیت اقتصادی شهر نیشابور.

ب)- تحقیقات معاصر (جدید) :

گذشته از منابع متقدم (کهن)، تحقیقات معاصر قابل تأملی نیز بوسیله مورخین ایرانی و خارجی (روسی، انگلیسی و...) در جهت بررسی و شناخت تاریخی و جغرافیائی گستره شرقی ایران صورت گرفته است که آگاهی‌های ارزنده‌ای را در باب اوضاع اجتماعی، تاریخی و جغرافیائی ارائه می‌دهند که سعی شده است تا از این منابع در رساله پیش رو استفاده لازم صورت گیرد.

۱)- تاریخ مغول (تیموریان) اثر لوسین بوات :

بوات در این کتاب ابتدا شرح مختصری از اقدامات تیمور و نوادگان وی در چارچوب تاریخ عمومی جهان فراهم آورده و سپس تاریخ تیموریان را در سه بخش که بخش اول شامل حکمرانان ایران، بخش دوم از مرگ تیمور تا مرگ شاهرخ و بخش سوم سلسله پادشاهی مغولان در هند است، تشریح کرده است.

نثر این کتاب ساده و روان و حاوی مطالب ارزشمندی در تاریخ سیاسی تیموریان و پادشاهی مغولان هند می‌باشد. این کتاب نخستین بار در سال ۱۳۸۴ ه. ش با ترجمه محمود بهفروزی توسط نشر آزاد مهر در تهران چاپ شد.

بهره‌ای که از این کتاب در رساله حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل اول: تشکیل حکومت‌های محلی در ایران در دوران فترت، تقسیم امپراتوری تیموری پس از مرگ تیمور، اقدامات عمرانی شاهرخ در شهر مرو.

۲)- تاریخ مغول اثر اشپولر:

وی شرق شناس آلمانی بود که در این اثر به مسائل سیاسی پرداخته است. وی در ابتدا به قدرت‌گیری چنگیزخان و هجوم وی به ایران توجه نمود و شرح مفصلی از حملات هولاکو به ایران و تشکیل دولت ایلخانی در ایران ارائه داده است. اشپولر در این اثر سعی نموده اطلاعات جامعی در خصوص تمام مسائل ایلخانی ارائه دهد و در واقع این اثر حاوی مسائل سیاسی، مذهبی و حقوقی و... می‌باشد و حتی به چگونگی زندگی روزمره مغولان نیز اشاره نموده است.

اشپولر در تألیف این کتاب به بیش از ۶۰ منبع فارسی، عربی، سریانی، ارمنی، گرجی و...مراجعه نموده است که این مسئله باعث غنای هر چه بیشتر این کتاب شده است.

این کتاب در سال ۱۳۵۱ ه.ش با ترجمه محمود میرآفتاب توسط انتشارات علمی و فرهنگی در تهران به چاپ رسید.

بهره‌ای که از این کتاب در رساله حاضر برده شده است عبارت است از؛ در فصل اول: اصلاحات حکومتی در دوران منگوقاآن، در فصل دوم: بازسازی شهرهای ایران در دوران اوکتای‌قاآن، اهمیت تجارت در دوران مغولان، نظام پولی ایلخانان.

۳- ترکستان نامه اثر بارتولد:

این اثر در دو جلد توسط بارتولد مشرق شناس روسی و مورخ تاریخ قرون وسطی نوشته شده است که بی شک ارمغان پربهائی است که باعث غنای تاریخ مشرق زمین در قرون وسطی گردیده است. بارتولد در این اثر وصفی روشن از اوضاع سیاسی دولت خوارزمشاهی ارائه نموده است و همین‌طور این اثر تا حدودی در بردارنده اطلاعات ارزشمندی راجع به اوضاع اقتصادی ایران در دوران سلطه مغولان است. این کتاب برای نخستین بار در سال ۱۳۵۲ ه.ش با ترجمه کریم کشاورز و توسط انتشارات بنیاد فرهنگی در تهران به چاپ رسید.

استفاده‌ای که از این کتاب در رساله حاضر شده است عبارت است از؛ در فصل اول: اعزام بازرگانان از طرف چنگیزخان به ایران، در فصل دوم: حملات غوریان به هرات در دوران خوارزمشاهیان، روش مالیات‌گیری در دوران مغولان و تنظیم مالیات‌ها در دوران منگوقاآن.

۴- مالک و زارع در ایران اثر آن لمبتن:

آن لمبتن در سال ۱۹۱۲ م در انگلستان به دنیا آمد وی علاقه خاصی به خاورمیانه داشت و به همین سبب به یادگیری زبانهای شرقی مشغول گشت و توانست به زبانهای فارسی، عربی و ترکی آشنائی کاملی پیدا نماید. وی بخش اعظمی از اوقات خود را در ایران سپری نمود و مسائل سیاسی و اقتصادی راجع به ایران را مورد مطالعه و بررسی قرار داد. او پژوهشگری بزرگ و مسلط